Анна Криворучко,
студентка ІІІ курсу
факультету української філології
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
Катерина Мазур,
магістрантка ІІ курсу
факультету української філології
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ОБРАЗНО-ЕКСПРЕСИВНІ СТРУКТУРИ У МОВІ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ (НА МАТЕРІАЛІ НАВЧАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

Експресія як категорія, що позначає інтенсивну виразність, характеристичність, емоційність (силу вияву почуттів та переживань) мовлення, створюється різнорівневими засобами мови. Певна експресія властива усім стилям, і накладає на їхні лексичні засоби зосібна відповідну барву (навіть науково-термінологічна, офіційно-ділова лексика вирізняється своїм експресивним забарвленням – сухості, холодності, книжності, офіційності) [5]. Однак, безпосередньо, група експресивно-емоційної лексики, що завжди є оцінна, визначається значно вужче, окреслюючись лексемами, що власне своїм значенням продукують відповідні оцінно-експресивні маркери (*поразка*, *жорстокий*, *плекати*), оцінність, емоційність різної насиченості яких виражається додатковими морфологічними формами, ускладнюється різноманітними засобами афіксації (*важливіше, найбільш вагомі*, *величезний*, *страшенні*) та виникає залежно від того, в якому контексті і з якою настановою вживається слово (внаслідок переосмислення, фігурально, свідомого стилістичного добору відповідних мовних фактів). У ключі цього і розглянемо можливості наукового тексту розвивати емоційно-експресивні відтінки значення слова, що є одним із складників його жанрово-стильової характеристики.

Специфіку структурно-мовної та жанрової організації української наукової комунікації простежено в дослідженнях Л. А. Алексієнко, І. Л. Бариш, С. К. Богдан, І. С. Гнатюк, С. Я. Єрмоленко, Н. В. Зелінської О. О. Кадомцевої, А. П. Коваль, Т. В. Ковтун Н. Ф. Непийводи, С. М. Семанчак, І. А. Синиці та ін. Функціонально-стильові домінанти наукових текстів розглянуто також у навчально-науковій літературі зі стилістики Н. Д. Бабич, П. С. Дудика, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарева тощо.

Актуальність нашої розвідки зумовлена важливістю та необхідністю спеціального вивчення наукового стилю у сучасному мовно-національному

просторі для вироблення цілісних поглядів на систему функціональних стилів української літературної мови, для визначення специфіки його жанрів у плані співвідношення загальностильового та індивідуального, обов'язкового й факультативного в елементах їх мовної організації, для з'ясування ступеня стандартизованості, особливостей використання мовних засобів різних рівнів, для визначення динамічних процесів і суперечливих тенденцій у формуванні лексико-семантичного складу конкретного жанрового різновиду. Аналіз мови підручника, специфіка композиційної побудови типових науково-навчальних текстів, виявлення їх своєрідних рис та фактів взаємодії наукового стилю з іншими стилями, спроба критично проаналізувати джерела, в яких зафіксовано різноманітну термінологію, дозволяє продовжити теоретичні і практичні аспекти дослідження розвитку українського наукового мовлення.

Публіцистична група лексики як компонента досліджуваного нами науково-історичного тексту досить різнорідна за своїм складом. Окрім суспільно-політичної лексики – політологем та іділогем – (назв партій, урядових посад, політичних течій, організацій, рухів, світоглядних позицій їх представників тощо) вона включає й інші одиниці, – виразно експресивного порядку. Це книжні вислови, на зразок *творчий доробок, героїчна праця, надлюдське напруження, дорогою ціною, безмежна віра в народ, гідний внесок* та ін., з властивою їм експресією, якісною оцінкою, що використовуються для досягнення більшої переконливості, створення враження певної емоційності у тексті з піднесено-стилістичним забарвленням, наприклад: *Культура народу в умовах війни надійно служила його* ***самозбереженню, утвердженню гуманістичних ідеалів*** [7, с. 65]. Оскільки у більшості наукових текстів власне емоційно-експресивна лексика відсутня або використовується зрідка, то такі явища ми спостерігаємо, насамперед, у навчальних матеріалах суспільно-політичного змісту, з елементами публіцистики, де в оточенні лексики небуденної, рідковживаної суспільно-політичні терміни на позначення, наприклад, явищ радянського способу життя чи абстрактні поняття у дусі націоналізації українського життя набувають урочистих, пафосних, високих супровідних емоційно-експресивних барв.

Частотність слів різного стилістичного порядку становить виразні й чіткі опозиції, на зразок: *гучний процес – довгоочікуваний спокій* тощо. Серед них виділяються шаблонні вислови, котрі зберегли свіжість, яскравість думки, оцінність висловлювання на тлі висвітлюваних суспільних явищ і подій: *очевидна несправедливість, гіркий досвід минулого, кланові інтереси, громадянська непокора, політична конфронтація, гостре політичне протистояння, гостра* (*політична, економічна*) *криза, позитивний імпульс, потужні темпи, наріжний камінь, стратегічні напрями* чи пов'язані з іншими реаліями сучасного економічно-

політичного простору, життя країни, як наприклад: *процвітає «чорний ринок», «касетний скандал»* або ж *зона екологічного лиха, 30-кілометрова «зона відчуження»* тощо. Як спостерігаємо, у наукових текстах оцінність виявляється не завжди прямо через емоційно-експресивну лексику, а цілим рядом додаткових прийомів: унаслідок переосмислення, накладаючи на постійне вживання певних слів і термінів у чітко експресивно детермінованому контексті додатковий оцінний відбиток, через описові звороти, евфемізуючі компоненти тощо. Добір цих засобів залежить від жанрових особливостей тексту, певною мірою позицій автора щодо емоційно-експресивної атмосфери, настанов тексту з метою впливу на читача, його переконання і таке ін. Це може бути об'єктивний, насичено інформативний виклад навчального матеріалу без виразного авторського втручання й індивідуально суб'єктивної оцінки, вираження ставлення до описуваних реалій історичної дійсності і пристрасний авторський монолог, у разі чого задіюються фрагменти інших стилів – публічні виступи, послання, звертання і таке ін.

Навіть політизовані книжні фраземи вирізняються певною мірою образності, як от: *вищі* ***ешелони*** *влади, верхівка правлячої партійної* ***піраміди***, ***гілки (вертикаль)*** *влади*; *виборчий* ***марафон***, *передвиборні* ***баталії*** і под., за рахунок використання термінів з різних галузей знань у невластивому їм словесному оточенні, переосмислено. Підтвердимо сказане ширшим контекстом предметно висловленої думки: *...**вектор громадської думки** в Україні **повертається** в бік незалежності* [7, с. 274].

Стерта метафоричність як властиве явище наукової мови, публіцистики простежується на фіксованих нами контекстуальних зразках: ***Ключові посади*** *в управлінні промисловістю* ***обіймали*** *вихідці з інших регіонів країни* [7, с. 95]; *...фактична* ***влада*** *концентрувалася* ***в руках партії*** [7, с. 170]; *Л. Кучма* ***взяв ініціативу у свої руки*** [7, с. 298].

Навчально-наукові тексти не позбавлені експресивної, емоційно забарвленої лексики. Помірне вживання цієї категорії лексем, одиниць оцінно-емоційної експресії, обумовлюється жанрово-стильовою приналежністю та тематичною спрямованістю текстових матеріалів з історії рідного краю. Адже саме «у лексиці (і фразеології)», національної мови, як слушно зауважує один із провідних сучасних лінгвостилістів, Дудик П. С., «найбільше відображається національно-самобутній характер українського народу, його минуле, сучасний стан і перспективи подальшого розвитку. …по-особливому виявляється не тільки логічне, а й образне світосприймання українців, їхнє мислення, почуттєвість» [1, с. 140–141]. І це свідчить про живомовний струмінь наукової мови, що дозволяє розуміти специфічній категорії читачів усю складність описуваних подій, важливих державотворчих процесів в Україні.

Так речення: *Зазнавши* ***величезних*** *втрат у цій війні, український*

народ зробив ***гідний вчинок*** *у перемогу* ***Об'єднаних Націй*** *над* ***агресором*** [7, с. 4], – вочевидь поєднує у собі елементи книжності (відповідний склад лексики засвідчує наявність *канцеляризму*, початок вислову у формі дієприслівникового звороту, *власної назви* міжнародної організації тощо) і відзначається частково піднесено-емоційними задатками, завдяки включенню у контекстуальний простір одиниць виразного емоційно-оцінного характеру (*гідний вчинок*, *перемога – втрата*, *агресор, війна* та лексеми *величезний*, що засвідчує надмірний вияв ознаки об'єктивної оцінки певного явища реальної дійсності). Промовиста оцінка цих подій засвідчується й таким текстовим фрагментом: *Друга світова війна була однією з* ***найдраматичніших*** *і разом з тим* ***найграндіозніших*** *подій світової історії* [7, с. 67]. І надалі фіксуємо явно виражений оцінний компонент описуваних явищ і подій у плані пейоративізму чи навпаки, наприклад: *Наступ закінчився* ***повним провалом*** [7, с. 16]; *Ці невідомі факти справляли* ***гнітюче враження*** [7, с. 20].

Експресивна лексика, приналежна до високого стильового плану вираження, не є визначальною рисою наукового стилю. Однак експресивно позначені вкраплення, одиниці виразно оцінного характеру, на кшталт, ***небачені*** *раніше воєнні випробування*, ***віковічна*** *мрія*, – вживаються з метою посилення впливу сприйнятої інформації на внутрішньо-психологічний, почуттєвий світ мовця, надання належної, чіткої оцінки висвітленим подіям, закарбування у свідомості учнів сформованої суспільством та перевіреної часом гідної громадянської позиції.

Засвідчені поодинокі мовні факти фразеологізованого типу, як от *відійшли у* ***Вічність*** (*покоління*), наближають читача до описуваних реалій та співпереживань, дозволяють глибоко проникнутися, думками і помислами, життям минулих епох, поколінь, спонукають бути не байдужим до долі своєї країни, бути активним творцем власного майбутнього.

Більш чи менш яскраві прояви метафоризації спостерігаємо на прикладах досліджуваного жанрового контексту із рядом ключових слів словесної експресії, як от лексемою «*хвиля*»: *Нацистський «новий порядок» викликав* ***хвилю обурення*** *в Україні* [7, с. 23]; ***прокотилася хвиля повстань*** [7, с. 118]. А також одиницями на позначення *вогненної стихії*, що виступають переосмислено у нижче наведених контекстах: *В західних областях України* ***палахкотіло полум'я*** *національно-визвольної* ***війни*** (***боротьби***) [7, с. 71; с. 112]; *Першим під* ***вогонь нищівної критики*** *потрапив відомий український письменник-гуморист Остап Вишня* [7, с. 106] тощо. Образна семантики усталених метафоричних сполучень, притаманних насамперед художньо-літературним витворам мистецтва та природно властивих мові публіцистики, базується на експресивних співзначеннях «невпинна, нищівна сила вогню, полум'я».

Особливою експресивністю вирізняється оказіонально-ситуативний

вжиток іншомовної лексеми *апофеоз*, що ілюструють такі контексти: ***Апофеозом*** *стало прийняття у травні 1994 р. нелегітимного Закону про відродження державності Республіки Крим* [7, с. 285] чи *… **апофеозом** стала «**конституційна ніч**» 26 червня 1996 р і прийняття нової Конституції України* [7, с. 365]. Пристосування до певної мовленнєвої конситуації спричинює нарощення, значне посилення основного смислового навантаження слова – вираження вищої міри прославлення, возвеличення певної події, явища. Подібного перетворення зазнає лексема *театр*, фіксована у наступному контексті, де розвиває переосмислене, образне значення на основі притаманного їй прямого – «місце для споглядання цікавих подій» у незвичному поєднанні слів, близьких з батальною лексикою: … *Україна перетворилася на один із найважливіших **театрів** гігантського **двобою** між радянськими і німецькими військами* [7, с. 69], а також ряд інших: *Україна перетворилася на **полігон** для економічних експериментів* [7, с. 212]; ***Форсування** ринкових реформ* [7, с. 312] тощо.

Розгорнуті фігуральні структури різного метафоричного характеру є досить очевидними в аналізованих нами текстах, випадки такого уживання і надалі неодноразово засвідчуються з різним ступенем прояву образності та експресії. Так у контексті: ***Україна зробила гідний внесок** у розгром Німеччини* [7, с. 70], – метонімічне перенесення, що виражає незначну міру експресії і в основному не сприймається як образний засіб, однак – ***Україна з оптимізмом дивиться в майбутнє*** [7, с. 369], незважаючи на науковий стиль викладу, спричинює піднесено-емоційний, наснажено-натхненний тон мовлення.

Порівняємо відносно помірні, стерті образні конструкції: ***Зупинила оберти сталінська машина репресій*** [7, с. 117]; ***Русифікація набирала обертів*** [7, с. 171]; *… фактична **влада концентрувалася в руках партії*** [7, с. 170]; *Сходження **щаблями партійної кар'єри*** [7, с. 171]; ***розгорнулися терористичні акції*** [7, с. 28]; *в Україні **панував застій*** [7, с. 245]; ***«висихали»** історичні джерела українського народу* (малоперспективні населені пункти) [7, с. 182]; ***життя** неминуче **ставило питання** про його* (В. Щербицького) *відставку* [7, с. 245]; ***Реформування економіки було згорнуте*** [7, с. 313] та більш виразні, яскраві, експресивно оцінні. Наприклад: *Господарське **життя** Криму **було паралізоване*** [7, с. 119]; *прибічники **реанімації** Радянського Союзу* [7, с. 341]; ***Політична система** поступово **агонізувала*** [7, с. 174] і т. ін., що робить мовну картину наукового викладу яскравішою, жвавішою, промовистою, а не заштампованою, сухою, канцелярською чи просто нецікавою. Переплітаючись таким чином із виразно стильовими рисами мови публіцистики, посилюється вплив на емоції, почуття й думку юних читачів, формуючи їхній світогляд, громадську позицію.

Словесні утворення фразеологізованого типу уживання, на зразок:

Радянсько-німецький договір розв'язав А. Гітлеру руки *для агресії в Європі* [7, с. 5]; ***Україна вставала з колін*** [7, с. 240], а також загальновживані, розмовно-просторічні елементи у структурі метафоричних висловів виконструйовують якісно образні картини відображення описуваних подій, як от: *... накопичувалися проблеми, що* ***загрожували відкинути Україну на узбіччя*** *науково-технічного прогресу* [7, с. 84]; ***інфляція*** *повністю «з'їла» ті скромні* ***заощадження*** [7, с. 368]; *З нього* (сільського господарства) ***продовжували «викачувати» кошти*** [7, с. 367]; ***Економічна реформа пробуксовувала*** [7, с. 320]; *Мільярди карбованців за рахунок* ***«ножиць цін»*** *перекачувалися у промисловість, головним чином, у важку і оборонну* [7, с. 176].

Отже, в контексті розгляду сучасного наукового стилю як специфічного комунікативно-функціонального різновиду української мови, окрім виділення його загальних рис, основних засобів текстотворення, різноманітних жанрових представлень, актуальним постає аналіз подібних образно-експресивних явищ на тлі науково-навчальних текстів (мова шкільного підручника «Історія України»).

У лінгвостилістиці чітко окреслено основні мовні риси наукового стилю – це відповідність нормам літературної мови, точність, ясність і лаконічність у вираженні думок, термінованість мови, широке використання абстрактної лексики, вживання слів у їх предметно-логічних, конкретних значеннях, безособовість, послідовність, повнота і тісний зв'язок окремих частин висловлювання, що досягається широким використанням розгорнутих синтаксичних конструкцій, складних речень, дієприкметникових, дієприслівникових зворотів, переліків, умовних знаків і символів тощо. Однак слід підкреслити, що науковий стиль тяжіє й до емоційності, широкого використання різноманітних стилістичних ресурсів мови, до постійної взаємодії з загальнолітературною мовою. Це яскраво простежується у конотативному наповненні суспільно-політичної та ідеологічної лексики зокрема, стилістичних виявах авторської індивідуальності у ставленні до суспільно-політичних явищ описуваного, проявів мовно-експресивних фактів та образних структур у межах такого жанрового різновиду наукового стилю як науково-навчальні тексти підручника з історії України зокрема.

Цілком закономірним та обґрунтованим у роботі виступає незаперечним той факт, що *лексика книжного мовлення* становить стилетворчу базу. До того ж термінологічні слова і сполуки, фіксовані у шкільних підручниках з історії, охоплюють широкий, різнотематичний спектр знань, галузей виробництва тощо. Це і мистецько-культурний цикл, педагогічна, військова, релігійна лексика, номінації з державно-політичної, фінансово-економічної, виробничо-технічної сфер життя і розвитку суспільства, точні науки тощо. Різногалузеві термінологічні одиниці, переважно вживаючись з властивою їм предметно-номінативною

функцією, здатні детермінологізуватися, втрачати свою дефініцію, логічне визначення, здійснювати перехід із вузького фахового вжитку в загальнонародну мову, а відтак переосмислюватися, набувати образних, метафоризованих ознак (***географія*** *видобутку української нафти*; ***арена*** *воєнних дій; літературно-мистецький* ***фронт***, ***бацили*** *націоналізму* тощо).

Відтак одиниці оцінно-експресивного порядку в аналізованих нами текстах є цілком очевидним фактом стилістичного вжитку. Від «стертої», узвичаєної метафори (*обіймати ключові посади*; *хвиля протестів*) простежуємо яскраві образні структури індивідуально-авторської манери творення (на зразок: *вогонь нищівної критики*; *паростки економічного прогресу*; *реанімація Радянського Союзу*; *політична система агонізувала* тощо) та ряду перифрастичних зворотів, евфемізмів, розмовно-просторічних вкраплень, залучення фразеологічно-афористичного фонду, певного роду трансформацій, що засвідчує багатий ілюстративний матеріал нашого дослідження.

Тому на матеріалі нашого дослідження ми можемо переконливо стверджувати про міграційні, оновлювані процеси у структурно-лексичному складі такого жанрового різновиду наукового стилю як науково-начальні тексти (мова підручників), взаємопроникненість, внутрішню взаємодію стилів, а не закритість жанрово-стильових меж в цілому, водночас із збереженням мовно-виражальних домінант кожного зокрема.

Список використаних джерел

1. Дудик П. С. Стилістика української мови: навч. посіб. Київ: Академія, 2005. 368 с.
2. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. Київ: Академія, 2009. 264 с.
3. Зарицький М. С. Стилістика сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Парламентське вид-во, 2001. 156 с.
4. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови: підручник / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
5. Основні лінгвостилістичні поняття і категорії: (словник-довідник філолога) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини; укл. І. І. Коломієць. 4-те вид., переробл. та доповн. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 272 с.
6. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: підручник. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 248 с.
7. Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 – початок XXI ст.): підручник для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. Київ: Генеза, 2006. 384 с.